

ТРАДИЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АБСТРАКТНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті представлено огляд наукових праць, присвячених опису абстрактної лексики української мови, проаналізовано основні тенденції і напрями її вивчення, окреслено проблеми та перспективи подальшого дослідження лексики з абстрактним значенням.

Ключові слова: абстрактна лексика, лексикологія, історія лексикології, історія мови.

Історія лексикології належить до одного з найменш опрацьованих аспектів мовознавства, зокрема й українського. Інформація про дослідження певної лексикологічної проблеми часто розпорошена в різних джерелах, бракує цілісної й узагальненої картини. Пропонована стаття є спробою аналізу лексикологічних праць, присвячених вивченню абстрактного лексикону української мови.

На сьогодні маємо цілу низку напрацювань, які порушують ті чи ті аспекти абстрактної лексики, яка є свідченням високого рівня розвитку мислення та охоплює всі сфери, пов'язані з духовною, інтелектуальною та емоційною діяльністю людини. Систематизація та загальний огляд цих досліджень дає змогу виявити рівень опрацювання зазначеної теми, проблеми та перспективи подальшого вивчення слів з абстрактним значенням. Попри всі вагомні здобутки в цій сфері, маємо нині також чимало важливих і ще не розкритих питань теоретичного характеру, що потребують уваги мовознавців, а насамперед лексикологів. Крім того, описаними є не всі часові зрізи та сфери абстрактної лексики української мови, і це не дає можливості побачити цілісно вказану підсистему лексики. Означена проблема прогалин у вивченні цього аспекту зумовлена складністю та особливостями абстрактної лексики як об'єкта дослідження.

В українському мовознавстві вивчення абстрактної лексики представлене працями з історії мови, загальної лексичної теорії, у дослідженнях зі словотвору і граматики, в описі окремих сегментів лексики в сучасних дисертаційних дослідженнях.

Велика кількість досліджень абстрактної лексики в українському мовознавстві виконана на матеріалі різних історичних етапів розвитку української мови. Це праці як з історії мови, так і сучасні лінгвістичні студії, написані з використанням історичного матеріалу та застосуванням

новітніх лінгвістичних методів. Інтерес істориків мови до абстрактної лексики можна пояснити значною поширеністю одиниць цього розряду лексики, а також її значенням для характеристики рівня розвитку певного періоду. Для сучасних дослідників лексики історичний матеріал дає широкі можливості для виявлення ще не описаних аспектів абстрактної лексики, розгляду динаміки процесів у часі та висвітлення важливих теоретичних аспектів.

Усі праці на історичному матеріалі, що порушують питання абстрактної лексики, можна поділити за обсягом опрацювання цієї проблеми. Тут маємо роботи, де лише констатовано існування слів цього розряду або принагідно зроблено побіжний огляд питань абстрактної лексики під час опису різних історичних мовних зрізів чи окремих шарів лексики. Також є праці, присвячені безпосередньо вивченню слів з абстрактним значенням, які розглядають окремі питання в цій сфері або подають загальний опис певного сегменту абстрактної лексики.

Оскільки назви з абстрактним значенням пронизують майже всі найважливіші сфери діяльності людини, то цілком закономірно, що такі одиниці були виявлені при розгляді різноманітних шарів лексики практично в усіх досліджуваних давніх періодах, а також на сучасному етапі. Тут маємо аналіз як загальноновживаної, побутової лексики, так і професійної, термінологічної, поширеної лише в певних галузях. Дослідженню давньої лексики присвячена низка дисертаційних досліджень, зокрема праці таких науковців, як Т. Крехно «Історія лексико-семантичної групи “плати – податки – повинності” в українській мові XV–XVIII століть» (2005), Ю. Осінчук «Історія богослужбово-обрядової лексики української мови» (2008), І. Чікало «Назви кольорів у пам'ятках української мови XVI–XVIII століть» (1994), та багатьох інших, де принагідно згадувано існування

абстрактної лексики, яка траплялася серед одиниць аналізованих груп.

Якщо в попередніх працях були зафіксовані лише згадки про слова з абстрактним значенням, то в дослідженнях різних історичних мовних зрізів (від праслов'янської мови до української мови початку ХХ століття) знаходимо вже осмислення місця і значення цих одиниць. Тут ідеться про праці В. Німчука «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992), Г. Межжеріної «Людина в мовній картині світу часів Київської Русі» (2006), В. Горобець «Лексика історично-мемуарної прози першої половини ХVІІ ст.: на матеріалі українських діаріушів» (1979), О. Муромцевої «Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття» (1985). Внесок цих праць у дослідження абстрактної лексики полягає в поясненні значення абстрактних одиниць, якщо такі траплялися в описі мовного зрізу, а також у вивченні особливостей утворення, походження та функціонування окремих абстрактних назв.

Наступна низка досліджень характеризується тим, що подає опис лексики різних історичних періодів розвитку української мови за тематичними групами. Серед цих груп є й такі, що охоплюють слова з абстрактним значенням. Тут важливе значення мають праці А. Бурячка, В. Ващенко та колективна монографія «Історія української літературної мови: Лексика і фразеологія» за редакцією В. Русанівського. У дослідженні А. Бурячка «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (1983) проаналізовано одиниці, що описують різні аспекти відносин між державами та народами, серед цих назв наведено чимало й одиниць з абстрактним значенням. Автор характеризує низку лексико-семантичних та дериваційних процесів в аналізованих шарах лексики [2]. Праця В. Ващенко «Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів» (1958) присвячена особливостям лексичного значення слова та представляє поділ на тематичні групи спеціальної лексики, серед яких маємо одиниці з таких сфер, як суспільно-економічна, промислово-виробнича, сільськогосподарська, транспортна, медична, наукова, мистецька тощо. Тут наведено опис одиниць, які з'являються в мові вже в пізніший період, аж у ХХ столітті [3]. Окрему цінність для нас становлять описані в зазначених групах слова з абстрактним значенням. У праці колективу співробітників Інституту мовознавства АН України ім. О. О. Потебні за редакцією В. Русанівського

«Історія української літературної мови: Лексика і фразеологія» (1983) зроблено семантичну класифікацію лексики української мови різних історичних періодів її функціонування, до якої залучено найважливіші групи одиниць з абстрактним значенням (лексика на позначення духовних, інтелектуальних, психічних, емоційних, моральних процесів і явищ, а також абстрактні слова, пов'язані з суспільно-політичним та економічним життям) [7]. Однак, як і в низці попередніх праць, зазначені одиниці проаналізовано з погляду етимології та семантики.

Оглядаючи дослідження, присвячені абстрактній лексиці на матеріалі давньої української мови, зауважуємо, що значна кількість праць, подаючи опис семантичних, стилістичних та інших особливостей, розглядає й питання словотвору. В українському мовознавстві є чимало праць, які звертаються до вивчення словотвору із залученням слів із абстрактним значенням, зокрема праці В. Ірещука, які на широкому історичному матеріалі розкривають особливості змін у словотвірній системі. Чимало важливої інформації про особливості словотвору абстрактних іменників в історичній перспективі дізнаємося з його статті «Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на *-ість* (*-ость*)» (1981) [5]. Також тут варто згадати праці Л. Гумецької, С. Бевзенка, М. Фащенко, які аналізують категорію абстрактного з погляду словотвору.

Крім праць із принагідними згадками проблем абстрактної лексики та спорадичним опрацюванням таких одиниць, маємо дослідження, у центрі уваги яких вивчення української історичної абстрактної лексики. Це як невеликі статті, так і дисертаційні та монографічні дослідження. Стаття В. Шадури «Абстрактна лексика» (1983) аналізує абстрактні назви в «Лексиконі словенороським» Памви Беринди [22]. Також особливостям походження і функціонування абстрактних назв в історичному аспекті присвячені і дві праці Л. Полюги – «Із спостережень над абстрактною лексикою української актової мови» (1964) та «Абстрактні назви» (1964), які порушують як загальнотеоретичні проблеми дослідження одиниць з абстрактним значенням, так і особливості історичного матеріалу, на основі якого зроблено дослідження [16].

Помітний внесок у вивчення слів з абстрактним значенням зробив Л. Полюга в праці «Українська абстрактна лексика ХІV – першої половини ХVІІ століття» (1991). Це одне з перших великих комплексних досліджень, яке охоплює чималий історичний період та характеризує різні

аспекти слів за абстрактним значенням, зокрема шляхи походження і формування цього шару лексики, основні семантичні групи слів, їхні стилістичні функції, багату синоніміку та антоніміку, роль в утворенні термінології. Значну частину дослідження присвячено описові словотвірних типів і моделей абстрактних іменників. Крім того, автор зазначає, що саме в досліджуваній ним період і відбувається становлення абстрактної лексики як важливої частини лексичної системи української мови [17].

Одним з найновіших досліджень, що порушують питання слів з абстрактним значенням, є монографія Н. Томи «Абстрактна лексика у мовосвіті Петра Могили» (2014). У праці використано метод лексико-семантичних полів, який дав можливість виявити сім найважливіших лексико-семантичних мікрополів («Почуття та емоції», «Духовність», «Мораль», «Розум», «Риси характеру», «Фізичний стан людини», «Суспільне життя»), що засвідчують антропоцентричність мовної картини світу, оскільки більшість лексем пов'язана зі сферою життя людини та її діяльністю. Також у праці вивчено динаміку розвитку семантики абстрактних лексем, визначено історичну перспективу, проаналізовано семантичні процеси, що супроводжують розвиток абстрактної лексики у XVII столітті [19].

Таким чином, дослідження на історичному матеріалі неодноразово порушували проблеми абстрактної лексики і зібрали чимало теоретичних напрацювань з означеного питання. Однак досі актуальними залишаються дослідження абстрактної лексики на сучасному мовному матеріалі. Більшість напрацювань у цьому напрямі мають несистемний та спорадичний характер. Абстрактна лексика сучасної української мови частково описана в дисертаційних та монографічних дослідженнях, присвячених вивченню термінологічних систем сучасної української мови і опису вузьковживаної спеціалізованої лексики різних галузей діяльності людини. Крім того, сучасний матеріал був принагідно залучений у роботах зі словотвору, граматики і стилістики.

Серед дисертаційних досліджень вивченню сучасного зрізу абстрактної лексики присвячені праці О. Микитюк і З. Піскозуб. Дослідження О. Микитюк «Українські абстрактні іменники у загальноживаній та терміній лексиці» (1997) чи не єдина в українському мовознавстві праця, яка має на меті комплексне вивчення абстрактної лексики на сучасному етапі її функціонування. Картотека дослідження охоплює понад 15 000 абстрактних одиниць із загальноживаної

та термінологічної сфери. У роботі подано семантичну характеристику та маркування абстрактних іменників, виявлено тематичні групи загальноживаних та терміних абстрактів у лексичній системі сучасної української мови, описано процеси термінологізації і детермінологізації абстрактних іменників [11].

Також українські дослідники звертають увагу на вивчення абстрактної лексики інших мов у синхронному та діахронному зрізах. Відзначимо такі дисертаційні дослідження, як «Семантичні та функціональні особливості абстрактних іменників французької мови» (2003) З. Піскозуб [15] та «Розвиток абстрактної лексики в ранньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVII ст.)» (2003) Н. Медведовської [9], де, крім ґрунтовного опрацювання практичного матеріалу, розкрито загальнотеоретичні проблеми дослідження абстрактних назв.

Усі дослідники абстрактної лексики української мови відзначають потребу розв'язання низки теоретичних питань щодо цього класу слів та необхідність комплексного дослідження сучасного мовного зрізу слів із абстрактним значенням. Крім того, мовознавці вказують і на певну кількість труднощів, які зумовлюють проблеми у вивченні абстрактної лексики і певним чином пояснюють, чому ми маємо саме такий стан дослідження цього питання.

Ці труднощі пов'язані з тим, що абстрактна лексика не має чітко вираженої семантичної структури. Як зазначає Л. Полюга, семантична структура абстрактного іменника буває дуже широка і не окреслена. Визначаючи семантику такої одиниці, спираються насамперед на контекст її функціонування, а потім уже на етимологію, діалектологію та послуговуються іншими методами лінгвістичного дослідження [17, с. 19]. Цей підхід дає можливість відносно точно виявити значення абстрактної одиниці, але дуже ускладнює працю дослідника. Також проблеми у вивченні абстрактних слів створює і розмитість меж між семантичними групами та самими лексичними одиницями, що утруднює роботу над семантичними класифікаціями цих одиниць. Крім того, лексеми з абстрактним значенням настільки різноманітні, що не всі можуть бути представлені в лексиконі однієї людини [17, с. 19]. Тому для їхнього повноцінного вивчення варто залучати значну за обсягом джерельну базу.

Мовознавці, що займалися вивченням абстрактної лексики, сформуvalи значну теоретичну базу з окресленого питання. Сюди належить лінгвістичне осмислення філософської

категорії абстрактного та розкриття таких аспектів, як поняття абстрактного значення, семантична та стилістична характеристика абстрактних одиниць, опис їхніх етимологічних та словотвірних особливостей. Але поряд із здобутками мовознавців відзначаємо низку ще не розкритих важливих питань з теорії абстрактної лексики, розв'язання яких сприятиме повноцінному дослідженню сегменту слів з абстрактним значенням та доповненню загальної лексикологічної теорії. Зокрема, важливим є питання про визначення критеріїв для виділення абстрактної лексики з-поміж інших лексичних систем. Дослідження з цього питання показують, що існує низка поглядів і підходів до розв'язання окресленої проблеми [18, с. 288–292], усі вони побудовані навколо складності і розмитості структури абстрактного значення. Однак жоден з них не подає вичерпного пояснення та остаточного вирішення. Отже, питання про критерії відмежування абстрактних одиниць від слів з конкретним значенням належить до тих, які ще потребують пильної уваги науковців. Постає питання і про принципи класифікації лексем з абстрактним значенням, оскільки через розмитість і складність семантичної структури абстракту досі не вироблено єдиних засад для класифікації таких одиниць. Усі класифікації, які ми маємо нині, побудовані за різними критеріями, що унеможлиблює їхню систематизацію та комплексне вивчення. Тому вироблення критеріїв класифікації абстрактних одиниць належить до актуальних досі завдань для дослідників цього шару лексико-семантичної системи.

І нарешті – досі не було здійснено комплексного дослідження абстрактних одиниць як окремої підсистеми лексики. Також відчувається брак вивчення слів з абстрактним значенням на сучасному мовному зрізі та необхідності простежити тяглість розвитку одиниць з абстрактним значенням від найдавніших періодів їхнього становлення і функціонування аж до сьогодення. На ці прогалини вказують багато науковців, які вивчали абстрактну лексику, зокрема Л. Полюга, Н. Тома, О. Микитюк та чимало інших. Важливість комплексного вивчення слів

з абстрактним значенням, разом із матеріалом сучасної української мови, впливає з вагомої значення цього сегменту одиниць для лексичної системи мови.

Отже, розглянувши особливості дослідження абстрактної лексики в українському мовознавстві, можна зробити такі висновки щодо стану та перспектив вивчення цього сегменту лексико-семантичної системи української мови. По-перше, на широкому матеріалі з різних історичних періодів розвитку української мови досліджено становлення, формування і походження абстрактних назв з найважливіших сфер суспільної діяльності, які охоплюють назви духовних, інтелектуальних, емоційних процесів і явищ, рис характеру, моральних цінностей, стосунків між людьми та інших проявів нематеріальних сфер діяльності людини. Найкраще дослідженим у цьому масиві є словотвірний аспект. Мовознавці зауважують, що абстрактна лексика має властиві лише їй словотвірні засоби. По-друге, згадані дослідження подають низку семантико-стилістичних класифікацій абстрактних одиниць, що демонструє не тільки увесь обсяг означеної лексики, але й зв'язки між нею. Крім того, зібрані групи слів можуть стати матеріалом для аналізу інших особливостей абстрактної лексики. І по-третє, розроблено значну кількість теоретичних аспектів стосовно абстрактної лексики як у межах загальної лексичної теорії, так і щодо особливостей категорії абстрактного та її вияву в мові. Ці теоретичні напрацювання становлять значну цінність для подальших досліджень одиниць з абстрактним значенням. Однак до проблемних аспектів тут належить розроблення критеріїв виокремлення слів з абстрактним значенням та розмежування цих одиниць за тематичними групами. Перспективу дослідження становить вивчення слів з абстрактним значенням на сучасному мовному зрізі. Робота науковців над ще не розкритими питаннями стосовно абстрактних одиниць не тільки сприятиме повнішому вивченню системи лексики української мови, а й дасть змогу розширити загальну лексикологічну теорію відомостями з цих актуальних питань.

Список літератури

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.
2. Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 1983. – 248 с.
3. Ващенко В. С. Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДПУ, 1979. – 127 с.
4. Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVII ст.: на матеріалі українських діаріушів / В. Й. Горобець. – К. : Наук. думка, 1979. – 127 с.
5. Грещук В. В. Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на *-ість* (*-ость*) / В. В. Грещук // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 60–66.
6. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.

7. Історія української мови. Лексика та фразеологія / за ред. М. В. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1983. – 744 с.
8. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалах українських пам'яток) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. І. Крехно. – Х., 2005. – 19 с.
9. Медведовська Н. В. Розвиток абстрактної лексики в ранньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Н. В. Медведовська ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
10. Межжеріна Г. В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Г. В. Межжеріна. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 448 с.
11. Микитюк О. Р. Українські абстрактні іменники у загальноживаній та терміній лексиці : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. Р. Микитюк ; Державний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 1997. – 282 с.
12. Муромцева Г. О. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / Г. О. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.
13. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 414 с.
14. Осінчук Ю. В. Історія богослужбово-обрядової лексики української мови : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Ю. В. Осінчук. – К., 2008. – 236 арк.
15. Піскозуб З. Ф. Семантичні та функціональні властивості абстрактних іменників французької мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / З. Ф. Піскозуб. – К., 2003. – 24 с.
16. Полога Л. М. Спостереження над термінами в писемних пам'ятках української мови XIV–XVII / Л. М. Полога // Мовознавчі студії : матеріали конференції. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 129–139.
17. Полога Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л. М. Полога. – К. : Наук. думка, 1991. – 240 с.
18. Тома Н. М. До проблеми визначення абстрактної лексики / Н. М. Тома // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. – Вип. 34. – С. 288–292.
19. Тома Н. М. Абстрактна лексика в мовосвіті Петра Могили : [монографія] / Н. М. Тома. – Тернопіль : Астон, 2014. – 216 с.
20. Фашенко М. М. Спостереження над творенням іменників жіночого роду із суфіксом *-ість* / М. М. Фашенко // Українське мовознавство : [міжвуз. наук. зб.]. – К. : Вища шк., 1973. – Вип. 1. – С. 35–40.
21. Чікало М. І. Назви кольорів у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / М. І. Чікало. – Львів, 1994. – 23 с.
22. Шадура В. О. Абстрактна лексика / В. О. Шадура // Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVII ст. : матеріали симпозиуму. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 89–90.

O. Gordijchuk

TRADITION OF INVESTIGATION OF ABSTRACT VOCABULARY IN UKRAINIAN LINGUISTICS

The article reviews linguistic works that study abstract vocabulary of the Ukrainian language. It presents the analysis of the major tendencies and directions of research in this part of lexicon. One of the most important tendencies in studying of Ukrainian abstract vocabulary is connected with using the material from previous periods of the Ukrainian language development. There are works that give a selective or full description of abstract vocabulary on a specific time section of the Ukrainian language. That is why there is a lack of research about modern Ukrainian abstract vocabulary in Ukrainian linguistic tradition. Also we have a lot of studies that show only a derivation aspect of abstract vocabulary, while there are some other theoretical problems in this sphere. Among these problems are searching for one general approach to separation of lexical units with an abstract meaning from concrete vocabulary and clear criteria of semantic classification of abstract lexical units. The article makes conclusions about the main problems and prospects of further study of words with the abstract meaning that consist in successive research of modern Ukrainian abstract vocabulary and finding answers to the main theoretical problem in this branch of Ukrainian lexicology.

Keywords: abstract vocabulary, history of the language, lexicology.

Матеріал надійшов 24.05.2016